।। ॐ श्री परमात्मने नमः।।

।। अथैकादशोऽध्यायः ।।

एघारौं अध्याय

गत अध्यायमा योगेश्वर श्रीकृष्णले आफ्नो मुख्य-मुख्य विभूतिहरूको संक्षिप्त विवरण प्रस्तुत गर्नुभयो; तर अर्जुनलाई लाग्यो कि उसले विस्तारपूर्वक सुनिसके। उसले भन्यो कि तपाईका वाणी सुनेर मेरो सम्पूर्ण मोह नष्ट भइसक्यो तर तपाईले जे भन्नुभयो, त्यसलाई म प्रत्यक्ष हेर्न चाहन्छु। सुन्नु र देख्नुमा पश्चिम र पूर्वको अन्तर छ। हिडेर देखेमा वस्तु-स्थिति केही अर्कै हुन्छ। अर्जुनले त्यस रूपलाई देखेपछि काम्न थाले, क्षमा-याचना गर्न थाले। के ज्ञानी भयभीत हुन्छ? उसलाई केही जिज्ञासा रहन जान्छ? होइन, बौद्धिक स्तरको जानकारी सधैं धमिलो रहन्छ। हो, त्यसले यथार्थ ज्ञानको लागि प्रेरणा अवश्य दिन्छ। यसैले अर्जुनले निवेदन गरे-

अर्जुन उवाच

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसञ्ज्ञितम्।
यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम।।१।।

भगवन्! ममाथि अनुग्रह गर्नको लागि, जुन तपाईद्वारा गोपनीय अध्यात्ममा प्रवेश दिलाउने उपदेश भनियो, त्यसबाट मेरो यो अज्ञान नष्ट भयो, म ज्ञानी भएँ।

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया।
त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम्।।२।।

किनकि हे कमलनेत्र! मैले भूतहरूको उत्पत्ति र प्रलय तपाईसँग विस्तारपूर्वक सुनेकोछु तथा तपाईको अविनाशी प्रभाव पनि सुनेकोछु।

एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर।
द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम।।३।।

हे परमेश्वर! तपाई आफूलाई जस्तो भन्नुहुन्छ, यो ठीक यस्तो नै छ, यसमा कुनै सन्देह छैन; तर मैले यसलाई सुनेको मात्रछु। अतः हे पुरुषेत्तम! त्यस ऐश्वर्ययुक्त स्वरूपलाई म प्रत्यक्ष देख्न चाहन्छु।

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो।
योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम्।।४।।

हे प्रभो! मद्वारा तपाईको त्यो रूप देख्न सम्भव छ, यदि तपाई यस्तो मान्नुहुन्छ भने हे योगेश्वर! तपाई आफ्नो अविनाशी स्वरूपको दर्शन मलाई गराउनुस्। यसमा योगेश्वरले कुनै प्रतिवाद गर्नुभएन; किनकि अघि पनि उहाँले स्थान-स्थानमा भन्नुभएको छ कि तिमी मेरो अनन्य भक्त र प्रिय सखा हौ। अतः बडो प्रसन्नताका साथ उहाँले आफ्नो स्वरूप दर्शाउनु भयो-

श्रीभगवानुवाच

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्त्रशः।
नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च।।५।।

पार्थ! मेरो सयौं तथा हजारौं विभिन्न प्रकारको र विभिन्न वर्ण तथा आकृति भएको दिव्यस्वरूपलाई हेर।

पश्यादित्यान्वसून्रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा।
बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत।।६।।

हे भारत! अदितिका बाहौं पुत्रहरू, आठौ वसुहरू, एकादश रुद्रहरू, दुबै अश्विनीकुमारहरू र उनन्चास मरुद्गणहरूलाई हेर तथा धेरै पहिले तिमीद्वारा कहिले पनि नदेखेको आश्चर्यमय रूपहरूलाई हेर।

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम्।
मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि।।७।।

अर्जुन! अब मेरो यस शरीरमा एउटै स्थानमा स्थित भएको चराचरसहित सम्पूर्ण जगत्‌लाई हेर तथा अझै केही हेर्न चान्हन्छौ भने त्यो हेर।

यसप्रकार तीन श्लोकहरूसम्म भगवान् लगातार देखाउँदै जानुभयो तर अर्जुनलाई केही देखिएन (ऊ आँखा मिच्दै रहे) अतः यसरी देखाउँदै भगवान् एक्कासी रोकिनुभयो र भन्नुहुन्छ–

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा।
दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम्।।८।।

अर्जुन! तिमीले मलाई आफ्नो आँखाहरूद्वारा अर्थात् बौद्धिक दृष्टिद्वारा हेर्नमा समर्थ छैनौं, यसैले म तिमीलाई दिव्य अर्थात् अलौकिक दृष्टि दिन्छु, जसबाट तिमी मेरो प्रभाव र दिव्य योगशक्तिलाई हेर।

यता योगेश्वर श्रीकृष्णको कृपा–प्रसादले अर्जुनलाई त्यही दृष्टि प्राप्त भयो, उनले हेरे र उता योगेश्वर व्यासको कृपा–प्रसादले त्यही दृष्टि सञ्जयलाई मिलेको थियो। जुन कुरा अर्जुनले देखे, अक्षरशः त्यही कुरा सञ्जयले पनि देखे र त्यसको प्रभावले आफूलाई कल्याणको भागी बनाए। स्पष्ट छ कि श्रीकृष्ण एक योगीको समकक्ष हुनुहुन्छ।

सञ्जय उवाच

एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगेश्वरो हरिः।
दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम्।।९।।

सञ्जयले भने– हे राजन्! महायोगेश्वर हरिले यसप्रकार भनेर त्यसपछि पार्थलाई आफ्नो परम ऐश्वरर्ययुक्त दिव्यस्वरूप देखाउनुभयो। जो स्वयं योगी छ र अरूलाई पनि योग प्रदान गर्ने क्षमता जसमा हुन्छ, जो योगको स्वामी हो, त्यसलाई योगेश्वर भनिन्छ? यसप्रकार सर्वस्वको हरण गर्ने हरि हुनुहुन्छ। यदि मात्र दुःखको हरण गऱ्यो र सुखलाई छोडिदियो भने दुःख आउनेछ। अतः सबै पापहरूको नाशको साथै सर्वस्व हरण गरेर आफ्नो स्वरूप दिनमा जो सक्षम छ, त्यो नै हरि हो। वहाँले पार्थलाई आफ्नो दिव्यस्वरूप देखाए। सामुन्ने त उभिएका नै थिए।

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम्।
अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम्।।१०।।

अनेकौं मुख र नेत्रहरूलेयुक्त, अनेकौं अदभुत दर्शनहरूवाला, अनेकौं दिव्यभूषणहरूले युक्त र अनेकौं दिव्यशस्त्रहरूलाई हातमा उठाएका तथा–

दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम्।
सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम्।।११।।

दिव्यमाला र वस्त्रहरूलाई धारण गरेर, दिव्यगन्धको अनुलेपन गरेका, सबैप्रकारका आश्चर्यहरूलेयुक्त, सीमारहित विराट् स्वरूप परमदेवको दृष्टि मिलेपछि अर्जुनले देखे।

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता।
यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः।।१२।।

(अज्ञानरूपी धृतराष्ट्र, संयमरूपी सञ्जय– जस्तो कि अगाडि आएको छ) सञ्जयले भने– हे राजन्! आकाशमा एकसाथ हजारौं सूर्यहरूको उदय हुनाले जति प्रकाश हुन्छ, त्यो पनि विश्वरूप ती महात्माको प्रकाशको सदृश कदाचित् नै छ। यहाँ श्रीकृष्ण महात्मा नै छ, योगेश्वर थिए।

तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा।
अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा।।१३।।

पाण्डुपुत्र अर्जुनले (पुण्य नै पाण्डु हो। पुण्य नै अनुरागलाई जन्म दिन्छ) त्यस समय अनेकौं प्रकारले विभक्त भएको सम्पूर्ण संसारलाई ती परमदेवको शरीरमा एक ठाउँमा स्थित भएको देखे।

ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनञ्जयः।
प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत।।१४।।

तत्पश्चात् आश्चर्यले युक्त, हर्षित रोमवाला (रोमांच)भएको अर्जुन परमात्मदेवलाई शिरले प्रणाम गरेर (पहिले पनि प्रणाम गर्दथे, तर प्रभाव देखेपछि सादर प्रणाम गरेर) हात जोरेर भने। यहाँ अर्जुनले अन्तःकरणले नमन गरे र भने–

अर्जुन उवाच

पश्यामि देवांस्तव देव देहे
सर्वांस्तथा भूतविशेषसङ्घान्।
ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थ-
मृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान्।।१५।।

हे देव! तपाईको शरीरमा म सम्पूर्ण देवहरूलाई तथा अनेकौं भूतहरूको समुदायलाई, कमलको आसनमा बसेका ब्रह्मालाई, महादेवलाई, सम्पूर्ण ऋषिहरूलाई तथा दिव्य सर्पहरूलाई देख्दछु। यो प्रत्यक्ष दर्शन थियो, मात्र कपोल कल्पना होइन; तर यस्तो तब मात्र संभव छ, जब योगेश्वर, पूर्णत्वप्राप्त महापुरुष हृदयदेखि दृष्टि प्रदान गरुन्। यो साधनगम्य छ।

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं
पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपम्।
नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं
पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप।।१६।।

विश्वका स्वामी! म तपाईलाई अनेकौं हात, पेट, मुख र नेत्रहरूले युक्त तथा सबैतिरबाट अनन्तरूपहरू भएको देख्दछु। हे विश्वरूप! न म तपाईको आदिलाई, न मध्यलाई र न अन्तलाई नै देखिरहेको छु अर्थात् तपाईको आदि, मध्य र अन्तको निर्णय गर्न सकिरहेको छैन।

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च
तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम्।
पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्ता-
द्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ।।१७।।

म तपाईलाई मुकुटयुक्त, गदायुक्त, चक्रयुक्त, सबैतिरबाट प्रकाशमान तेजपुंज स्वरूप, प्रज्वलित अग्नि र सूर्य सदृश हेर्नमा दुष्कर अर्थात् कठिनाईले हेर्न सकिने र सबैतिरबाट बुद्धि आदिले ग्रहण नहुनसक्ने अप्रमेय हेर्छु। यसप्रकार सम्पूर्ण इन्द्रियहरूद्वारा पूर्णतया समर्पित भएर योगेश्वर श्रीकृष्णलाई यस रूपमा हेरेर अर्जुन उनको स्तुति गर्न लागे–

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं
त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम्।
त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता
सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे।।१८।।

भगवन्! तपाई जान्नेयोग्य परम अक्षर अर्थात् अक्षय परमात्मा हुनुहुन्छ। तपाई यस जगत्को परम आश्रय हुनुहुन्छ, तपाई शाश्वत धर्मका रक्षक हुनुहुन्छ तथा तपाई अविनाशी सनातन पुरुष हुनुहुन्छ– यस्तो मेरो मत छ। आत्माको स्वरूप के हो? शाश्वत हो, सनातन हो, अव्यक्त रूप हो, अविनाशी हो। यहाँ श्रीकृष्णको कस्तो स्वरूप छ? त्यही शाश्वत, सनातन, अव्यय, अविनाशी! अर्थात् प्राप्तिपश्चात् महापुरुष पनि त्यही आत्मभावमा स्थित हुन्छ। त्यसैले त भगवान् र आत्मा एउटै लक्षणवाला हुन्।

अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्य-
मनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रम्।
पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं
स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम्।।१९।।

हे परमात्म्! म तपाईलाई आदि, मध्य र अन्तरहित, अनन्त सामर्थ्यले युक्त, अनन्त हातहरूभएका (पहिले हजारौं थिए, अब अनन्त भए), चन्द्रमा र सूर्यरूपी नेत्रहरू भएका (तब त भगवान् एकआँखे भए। एउटा आँखा चन्द्रमा जस्तो क्षीण प्रकाश भएको दोस्रो सूर्यझैं सतेज, तर यस्तो केही होईन। सूर्यझैं प्रकाश प्रदान गर्ने र चनद्रमाझैं शीतलता प्रदान गर्ने गुण केवल भगवान्मै छ। चन्द्र–सूर्य केवल प्रतीक मात्र हुन् अर्थात् चन्द्रमा र सूर्यको दृष्टिवाला) तथा बल्दो अग्निरूपी मुख भएका तथा आफ्नो तेजले यस जगत्लाई तप्त पारिरहेका देख्दछु।

द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि
व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः।
दृष्ट्वाद्भुतं रूपमुग्रं तवेदं
लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन्।।२०।।

हे महात्मन्! अन्तरिक्ष र पृथ्वीका माझको सम्पूर्ण आकाश तथा सबै दिशाहरू एकमात्र तपाईबाट नै परिपूर्ण छ। तपाईको यो अलौकिक, भयंकर रूप देखेर तीनवटै लोक अत्यन्त व्यथित भइरहेका छन्।

अमी हि त्वां सुरसङ्घा विशन्ति
केचिद्भीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति।
स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसङ्घाः
स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः।।२१।।

ती देवताहरूको समूह तपाईंमै प्रवेश गरिरहेका छन् र केही भयभीत भएर हात जोरेर तपाईका गुणहरूको गान गरिरहेका छन्। महर्षि र सिद्धहरूको समुदाय स्वस्तिवाचन अर्थात् कल्याण होस्, यस्तो भनेर सम्पूर्ण स्तोत्रहरूद्वारा तपाईको स्तुति गरिरेका छन्।

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या
विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च।
गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसङ्घा
वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे।।२२।।

रुद्र, आदित्य, वसु, साध्य, विश्वेदेव, अश्विनीकुमार, वायुदेव, उष्मपाः– ईश्वरीय उष्मा ग्रहण गर्नेवाला, पितृ तथा गन्धर्व, यक्ष, राक्षस र सिद्धहरूको समुदाय सबै आश्चर्यले तपाईलाई हेरिरहेका छन् तर्थात् हेरेर पनि बुझ्न सकिरहेका छैनन् किनकि उनीहरूसँग त्यो दृष्टि नै छैन। श्रीकृष्णले पछि भन्नुभएको थियो कि आसुरी स्वभाव भएका मानिसरू मलाई तुच्छ भनेर सम्बोधित गर्दछन्, सामान्य मानिस जस्तो मान्दछन्, जबकि म परमभावमा परपेश्वर रूपमा स्थित छु। यद्यपि हुँ मानिस–शरीरको आधारवाला। त्यसैको विस्तार यहाँ छ कि उनीहरू आश्चर्यले हेरिरहेका छन्, यथार्थतः सम्झिरहेका छैनन्– हेर्न पाइरहेका छैनन्।

रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं
महाबाहो बहुबाहूरुपादम्।
बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं
दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाहम्।।२३।।

महाबाहो! (श्रीकृष्ण महाबाहु हुनुहुन्छ र अर्जुन पनि। प्रकृतिबाट पर महान् सत्तामा जसको कार्यक्षेत्र छ, त्यो महाबाहु हो। श्रीकृष्ण महानताको क्षेत्रमा पूर्ण हुनुहुन्छ, अधिकतम सीमामा हुनुहुन्छ। अर्जुन त्यसैले प्रवेशिकामा छ, बाटोमा छ। लक्ष्य बाटोको अर्को टुप्पा नै हो) महाबाहु योगेश्व! तपाईको धेरै मुख र नेत्रहरूवाला, धेरै हात–तिघ्रा र पाउहरूवाला, अनेक उदरहरूवाला तथा धेरै विकराल दाह्रा भएका महान् रूप देखेर सबैलोक व्याकुल भइरहेका छन् तथा म पनि व्याकुल भइरहेको छु। अब अर्जुनलाई केही भय भइरहेको छ कि श्रीकृष्ण यति महान् छन्।

नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं
व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम्।
दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा
धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो।।२४।।

विश्वमा सर्वत्र अणुरूपले व्याप्त हे विष्णु! आकाशलाई स्पर्श गरिरहेका प्रकाशमान, अनेक रूपहरूले युक्त, फैलाइएको मुख र प्रकाशमान विशाल नेत्रहरूले युक्त तपाईलाई देखेर विशेषरूपले भयभीत अन्तःकरणवाला म धैर्य र मनको समाधानरूपी शान्ति पाइरहेको छैन।

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि
दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि।
दिशो न जाने न लभे च शर्म
प्रसीद देवेश जगन्निवास।।२५।।

तपाईको विकराल दाह्रा भएका र कालाग्नि (कालको पनि अग्नि हुन् परमात्मा) झैं बल्दो मुखहरू देखेर म दिशाहरूलाई जान्न सकिरहेको छैन। चारैतिर प्रकाश देखेर दिशाभ्रम भइरहेको छ। तपाईको यो रूप देखेर मलाई सुख पनि प्राप्त भइरहेको छैन। हे देवेश! हे जगन्निवास! तपाई प्रसन्न हुनुहोस्।

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः
सर्वे सहैवावनिपालसङ्घैः।
भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ
सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः।।२६।।

ती सबै धृतराष्ट्रका पुत्रहरू राजाहरूको समुदायसहित तपाईमा प्रवेश गर्दैछन् र भीष्म पितामह, द्रोणाचार्य तथा त्यो कर्ण (जोसंग अर्जुन धेरै भयभीत थियो, त्यो कर्ण) एवम् हाम्रो पक्षका पनि प्रधान योद्धाहरू समेत सबै–

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति
दंष्ट्राकरालानि भयानकानि।
केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु
सन्दृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः।।२७।।

ठूलो वेगले तपाईको विकराल दाह्राभएका भयानक मुखहरूमा प्रवेश गरिरहेका छन्। तथा तीमध्ये कतिपय चूर्ण (धूलो) भएको टाउकोसहित तपाईका दाँतहरूका बीचमा अल्झेका देखिएका छन्। तिनीहरू कति वेगले प्रवेश गर्दैछन्? अब उनीहरूको वेगलाई हेरौं–

यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः
समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति।
तथा तवामी नरलोकवीरा
विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति।।२८।।

जस्तै नदीहरूको विशाल जल–प्रवाह (आफैंमा विकराल भए पनि) समुद्रतिर दौडछन्, समुद्रमै प्रवेश गर्दछन्, ठीक त्यसैप्रकार ती शूरवीर मानिसहरूमा समुदाय तपाईका प्रज्वलित मुखहरूमा प्रवेश गरिरहेका छन्। अर्थात् उनीहरू आफैंमा शूरवीर छन् तर तपाई समुद्रवत् हुनुहुन्छ। तपाईको समक्ष उनीहरूको बल अत्यल्प छ। उनीहरू किन र कसरी प्रवेश गर्दैछन्? यसको लागि उदाहरण प्रस्तुत छ–

यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतङ्गा
विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः।
तथैव नाशाय विशन्ति लोका-
स्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः।।२९।।

जस्तै पुतली नष्ट हुनको लागि प्रज्वलित अग्निमा अतिवेगले प्रवेश

गर्दछन्, त्यस्तै यी सबै प्राणीहरू पनि आफ्नै नाशको लागि तपाईको मुखहरूमा अत्यन्त बढेको वेगले प्रवेश गरिरहेका छन्।

लेलिह्यसे ग्रसमानः समन्ता-
ल्लोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः।
तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं
भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो।।३०।।

तपाई ती समस्त लोकहरूलाई प्रज्वलित (बल्दो) मुखहरूद्वारा सबैतिरबाट चाट्दै निलिरहनु भएको छ, आस्वादन गर्दै हुनुहुन्छ। हे व्यापनशील परमात्मन्! तपाईको उग्र प्रभा सम्पूर्ण जगत्लाई आफ्नो तेजले व्याप्त गरेर तताई रहेछ। तात्पर्य यो कि पहिले आसुरी सम्पद् परमतत्वमा विलीन हुन्छ, तत्पश्चात् दैवी सम्पद्को कुनै प्रयोजन रहदैन, यसैले त्यो पनि त्यसै स्वरूपमा विलीन हुन्छ। अर्जुनले देखे कि कौरव पक्ष, त्यसपछि उसको आफ्नै पक्षका योद्धा श्रीकृष्णके मुखमा विलीन हुँदै गइरहेका छन्। उनले सोधे–

आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो
नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद।
विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं
न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम्।।३१।।

मलाई भन्नुस् कि भयंकर आकार भएको तपाईको हुनुहुन्छ? हे देवहरूमा श्रेष्ठ! तपाईलाई नमस्कार छ, तपाई प्रसन्न हुनुहोस्। आदिस्वरूप म तपाईलाई राम्ररी जान्न चाहन्छु (जस्तै, तपाई को हुनुहुन्छ? के गर्न चाहनुहुन्छ?); किनकि तपाईको प्रवृत्ति अर्थात् चेष्टाहरूलाई सम्झिरहेको छैन। यसमा योगेश्वर श्रीकृष्णले भन्नुभयो–

श्रीभगवानुवाच

कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो
लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः।
ऋतेऽपि त्वां न भविष्यन्ति सर्वे
येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः।।३२।।

अर्जुन! म लोकहरूलाई नाश गर्ने बढेको काल हुँ र यस समय यी संपूर्ण लोकहरूलाई नष्ट गर्नको लागि प्रबृत्त भएको हुँ। प्रतिपक्षीहरूका सेनामा स्थित जति योद्धाहरू छन्, ती सबै तिमी नभए पनि रहँदैनन्, जीवित पनि रहनेछैनन्, यसैले प्रवृत्त भएको छु।

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व
जित्वा शत्रून्भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धम्।
मयैवैते निहताः पूर्वमेव
निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन्।।३३।।

यसैले अर्जुन! तिमी युद्धको लागि खडा होऊ, यश प्राप्त गर। शत्रुहरूलाई जित, समृद्धिसम्पन्न राज्यलाई भोग। यी सबै शूरवीर मेरोद्वारा अघिनै मारिएका हुन्। सव्यसाचिन्! तिमी केवल निमित्त मात्र बन्।

प्रायः सर्वत्र श्रीकृष्णले भन्नुभयो कि त्यो परमात्मा न केही स्वयं गर्दछ, न गराउँदछ, न संयोग नै जोर्छ, मोहावृत्त बुद्धिले गर्दा नै मानिस भन्दछन् कि परमात्माले गराउँछ; तर यहाँ उनी स्वयं ताल ठोकेर खडा हुनुहुन्छ कि अर्जुन! कर्ता–धर्ता त म हुँ। मद्वारा इनीहरू अघिनै मारिएका हुन्। तिमी खडा मात्र होउ र यशलाई लेउ। यस्तो यस कारण कि '**सो केवल भगतन हित लागी।**' अर्जुन त्यही अवस्थालाई प्राप्त गरेको थियो कि भगवान् स्वयं ताल ठोकेर खडा हुनुभयो। अनुरागी नै अर्जुन हो। अनुरागीको लागि भगवान् सधैं खडा हुनुहुन्छ, उनीहरूको लागि कर्त्ता हुनुहुन्छ, रथी बन्नुहुन्छ।

यहाँ गीतामा तेस्रो पटक साम्राज्यको प्रकरण आयो। पहिले अर्जुन लड्न चाहँदैनथे। उसले भने कि पृथ्वीको धन–धान्यसम्पन्न अकण्टक साम्राज्य तथा देवताहरूको स्वामीपन अथवा त्रैलोक्यको राज्यमा पनि म त्यस उपायलाई हेर्दिन, जो इन्द्रियहरूलाई सुखाउने मेरो ययस शोकलाई हटाउन सकुन्। जब पिडा बनेकै हुन्छ भने मलाई चाहिंदैन। योगेश्वरले भने– यस युद्धमा हारेपछि देवत्व र जितेपछि महामहिमको स्थिति मिल्नेछ र यहाँ एघारौं अध्यायमा भन्नुहुन्छ कि, यी शत्रुहरू मद्वारा मारिएका छ, तिमी निमित्तमात्र भएर बस, यशलाई प्राप्त गर र समृद्ध राज्यलाई भोग। फेरि त्यही कुरा, जुन कुराबाट

अर्जुन झस्किन्छ, जसबाट उसले शोक समाप्त भएको देख्दैन, के श्रीकृष्ण फेरि पनि त्यही राज्य दिनु हुनेछ? होइन, वस्तुतः विकारहरूको अन्त्यको साथ परमात्मस्वरूपको स्थिति नै वास्तविक समृद्धि हो, जो स्थिर सम्पत्ति हो। जसको कहिले विनाश हुँदैन– राजयोगको परिणाम हो।

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च
कर्णं तथान्यानपि योधवीरान्।
मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा
युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान्।।३४।।

यी द्रोण, भीष्म, जयद्रथ र कर्ण तथा अन्यान्स धेरैजना मद्वारा मारिएका शूरवीर योद्धाहरूलाई तिमी मार, भय नगर, संग्राममा विरोधीहरूलाई तिमी अवश्य जित्नेछौं, यसैले युद्ध गर। यहाँ पनि योगेश्वरले भन्नुभयो– यिनीहरू मद्वारा मारिएका हुन्। यी मारिएकाहरूलाई तिमी मार र स्पष्ट गर्नुभयो कि म कर्त्ता हुँ, जबकि पाँचौं अध्यायको १३, १४ एवं १५ श्लोकमा उहाँले भन्नुभएको थियो– भगवान् अकर्त्ता हुनुहुन्छ। अठारौं अध्यायमा उहाँ भन्नुहुन्छ– शुभ अथवा अशुभ प्रत्येक कार्य हुनमा पाँच माध्यमहरू छन्– अधिष्ठान, कर्ता, करा, चेष्टा र दैव। जो भन्दछन्– कैवल्य स्वरूप परमात्मा गर्दछ, उनीहरू अविवेकी हुन्, यथार्थ जान्दैनन् अर्थात् भगवान्ले गर्दैन। यस्तो विरोधाभास किन?

वस्तुतः प्रकृति र त्यस परमातम–पुरुषको बीच एउटै सीमारेखा छ। जबसम्म प्रकृतिका परमाणुहरूको दवाव बढ़ी रहन्छ, तबसम्म माया प्रेरणा दिन्छन् र जब साधक त्योभन्दा माथि उठ्छ, ईश्वर, इष्ट अथवा सद्गुरुको कार्यक्षेत्रमा प्रवेश गर्छ, तत्पश्चात सद्गुरु इष्ट (याद रहोस् कि प्रेरकको स्थानमा सद्गुरु, आत्मा, परमात्मा, इष्ट, भगवान् पर्यायवाची हुन्। जो भने पनि भवगान्ले ने भन्छ) हृदयमा रथी हुन्छ, आत्मादेखि जागृत भएर त्यस अनुरागी साधकको स्वयं पथ–संचालन गर्न लाग्दछ।

'पूज्य महाराजज्यू' भन्नुहुन्थ्यो– ''हो, जुन परमात्माको हामीलाई चाहना छ, जुन सतहमा हामी खड़ा छौं, त्यस सतहमा स्वयं ओर्लेर जबसम्म आत्माबाट

जागृत हुँदैन, तबसम्म सही मात्रामा साधनको आरम्भ हुँदैन। त्यस पछाडि जे जति साधकबाट पार लाग्छ, त्यो उनको देन हो। साधक त निमित्त मात्र भएर उनको संकेत र आदेशानुसार हिड्ने मात्र गर्छ। साधकको विजय उनको देन हो। यस्तो अनुरागीको लागि ईश्वर आफ्नो दृष्टिले देख्छ, देखाउँछ र आफ्नो स्वरूपसम्म पुऱ्याउँछ।" यही श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ कि मद्वारा मारिएका यी शत्रुहरूलाई मार। निश्चय नै तिम्रो विजय हुनेछ, म तिम्रो समक्ष खडा छु।

सञ्जय उवाच

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य
कृताञ्जलिर्वेपमानः किरीटी।
नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं
सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य।।३५।।

सञ्जयले भने– (जे जति अर्जुनले देखे, ठीक त्यस्तै नै सञ्जयले देखेको छ। अज्ञानले आच्छादित मन नै अन्धो धृतराष्ट्र हो, तर यस्तो मन पनि संयमको माध्यमले राम्ररी देख्दछ, सुन्छ र बुझ्दछ) केशवका यी उपर्युक्त वचनलाई सुनेर किरीटधारी अर्जुन भयभीत भएर काम्दै हात जोडेर, नमस्कार गरेर फेरी श्रीकृष्णसँग यसप्रकार गद्‌गद् भएको वाणीले नै भने–

अर्जुन उवाच

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या
जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च।
रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति
सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसङ्घाः।।३६।।

हे अन्तर्यामिन् हृषीकृश! यो उचित नै छ कि तपाईको कीर्तिले संसार हर्षित हुन्छ र अनुरागलाई प्राप्त गर्छ। तपाईकै महिमाले भयभीत भएको राक्षस दिशाहरूमा भाग्दछन् र सबै सिद्धगणहरूको समुदाय तपाईको महिमालाई देखेर नमस्कार गर्दछन्।

कस्माच्च ते न नमेरन्महात्मन्
गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे।
अनन्त देवेश जगन्निवास
त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत्।।३७।।

हे महात्मन् ब्रह्माको पनि आदिकर्त्ता र सबैभन्दा ठूलो तपाईको लागि ती सबै कसरी नमस्कार नगरुन्; किनकि हे अनन्त! हे देवेश! हे जगन्निवास! सत्, असत् र त्यो भन्दा पनि पर अक्षर अर्थात् अक्षयस्वरूप तपाई नै हुनुहुन्छ? अर्जुनले अक्षयस्वरूपको प्रत्यक्ष दर्शन गरेका थिए। केवल बौद्धिक स्तरमा कल्पना गर्ने वा मानिलिनाले मात्र यस्तो स्थिति मिल्दैन जो अक्षय हो। अर्जुनको प्रत्यक्ष दर्शन उसको आन्तरिक अनुभूति हो। उसले सविनय भने–

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराण-
स्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम्।
वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम
त्वया ततं विश्वमनन्तरूप।।३८।।

तपाई आदिदेव र सनातन पुरुष हुनुहुन्छ। तपाई यस जगत्का परम आश्रय र जान्ने तथा परमधाम हुनुहुन्छ। हे अनन्तस्वरूप! तपाईबाट यी सम्पूर्ण जगत् व्याप्त छ। तपाई सर्वत्र हुनुहुन्छ।

वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः
प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च।
नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः
पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते।।३९।।

तपाई नै वायु, यमराज, अग्नि, वरुण, चन्द्रमा तथा प्रजाका स्वामी ब्रह्मा र ब्रह्माका पनि पिता हुनुहुन्छ। तपाईलाई हजारौं पटक नमस्कार छ। फेरि पनि पटक-पटक नमस्कार छ। अतिशय श्रद्धा र भक्तिको कारण नमन गर्दैजाँदा पनि अर्जुनलाई तृप्ति भइरहेको छैन। उसले भन्दछ–

नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते
नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व।
अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं
सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः।।४०।।

हे अत्यन्त सामर्थ्यशाली! तपाईलाई अघि र पछिबाट पनि नमस्कार छ। हे सर्वात्मन्! तपाईलाई चारैतिरबाट नमस्कार छ, किनकि हे अत्यन्त पराक्रमशाली! तपाईले सबैतिरबाट संसारलाई व्याप्त गर्नुभएको छ, यसैले तपाई नै सर्वरूप र सर्वत्र हुनुहुन्छ। यसप्रकार पटक–पटक नमस्कार गरेर भयभीत अर्जुन आफ्नु भूलहरूको लागि क्षमायाचना गर्दछ–

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं
हे कृष्ण हे यादव हे सखेति।
अजानता महिमानं तवेदं
मया प्रमादात्प्रणयेन वापि।।४१।।

तपाईको यस प्रभावलाई न जानेर तपाईलाई सखा, मित्र मानेर मद्वारा प्रेम अथवा प्रमादले पनि हे कृष्ण, हे यादव, हे सखा– यसप्रकार जे जति पनि हठपूर्वक भनिएको छ तथा–

यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि
विहारशय्यासनभोजनेषु।
एकोऽथवाप्यच्युत तत्समक्षं
तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम्।।४२।।

हे अच्युत! जो तपाईलाई हाँसोको लागि विहार, शय्या, आसन तथा भोजनादिहरूमा एक्लै अथवा ती मानिसहरूको समक्ष पनि अपमानित हुनु भएको छ, त्यो सबै अपराध अचिन्त्य प्रभाव तपाईसँग म क्षमा गराउँछु। कसरी क्षम गर्ने?–

पितासि लोकस्य चराचरस्य
त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान्।
न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो
लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ।।४३।।

तपाई यस चराचर जगत्का पिता, गुरुभन्दा पनि ठूला गुरु र अति पूजनीय हुनुहुन्छ। जसको कुनै प्रतिमा छैन, यस्ता अप्रतिम प्रभाव! तपाईको समान तीनैवटै लोकहरूमा अर्को कोही छैन, फेरि बढी कसरी हुनेछ? तपाई सखा पनि होइन, सखा त समकक्ष हुन्छ।

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं
प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम्।
पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः
प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम्।।४४।।

तपाई चराचरका पिता हुनुहुन्छ, यसैले म आफ्नो शरीरलाई राम्ररी तपाईका पाऊँमा राखेर प्रणाम गरेर, स्तुति गर्ने योग्य तपाई ईश्वरलाई प्रसन्न हुनको लागि प्रार्थना गर्दछु। हे देव! पिता जसरी पुत्रको, सखा जसरी सखाको र पति जसरी प्रिय स्त्रीको अपराधहरूलाई क्षमा गर्दछन्, त्यस्तै तपाई पनि मेरो अपराधहरूलाई सहन गर्ने योग्य हुनुहुन्छ। अपराध के थियो? मैले कहिले हे यादव! हे सखा! हे कृष्ण! भनेको थिएँ। समाजको समक्ष अथवा एकान्तमा भनेको थिएँ। भोजनको समय अथवा सुत्ने समयमा भनेको थिएँ। के कृष्ण भन्नु अपराध थियो? कालो थिए नै, गोरो कसरी भनियोस्? यादव भन्नु पनि अपराध थिएन, किनकि स्वयं श्रीकृष्ण पनि आफूलाई अर्जुनको सखा मान्दथे। जब कृष्ण भन्नु अपराध नै हो, एक पटक कृष्ण भनेको मा अर्जुन अनन्त बार गिडगिढाएर क्षमायाचना गर्दैछन्, अनि जप कसको गरूँ? नाम कसको लिने?

वस्तुतः चिन्तनको जस्तो विधान स्वयं योगेश्वर श्रीकृष्णले भन्नुभएको छ त्यस्तै तपाई गर्नुस्। उहाँले पछाडि भन्नुभयो– '**ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनुस्मरन्।**'– अर्जुन! 'ॐ' बस यति नै अक्षय ब्रह्मको परिचायक हो। यसका तिमी जप गर र ध्यान मेरो गर; किनकि त्यस परमभावमा प्रवेश पाएपछि त्यो महापुरुषको पनि त्यही नाम हो, जो त्यस अव्यक्तको परिचायक हो। प्रभाव देखेपछि अर्जुनले थाहा पाए कि यो न त काला न गोरा, न सखा हो न यादव, यो त अक्षय ब्रह्माको स्थितिवाला महात्मा हुन्।

सम्पूर्ण गीतामा योगेश्वर श्रीकृष्णले पाँच पटक 'ओम्'को उच्चारण माथि जोड (बल) दिनुभयो। अब यदि तपाईलाई जप गर्नुछ भने कृष्ण-कृष्ण नभनेर 'ओम्'को नै जप गर्नुस्। प्रायः भाविक मानिस कुनै न कुनै उपाय निकाली हाल्छ। कोही 'ओम्' जपने अधिकार र अनधिकारको चर्चाले भयभीत छ, त कोही महात्माहरूको दुहाई दिन्छन् अथवा कोही श्रीकृष्ण मात्रै होइन, उभन्दा पहिले राधा र गोपीहरूको नाम पनि उहाँको शीघ्र प्रसन्नताको लोभमा जप्छन्। पुरुष श्रद्धामय छ, यसैले उसको यस्तो जप्नु मात्र भावुकता हो। यदि तपाई वास्तवमा भावुक हुनुहुन्छ भने वहाँको आदेशको पालन गर्नुस्। उहाँ अव्यक्तमा स्थित भएर पनि आज तपाईको समक्ष हुनुहुन्न तर उहाँको वाणी तपाई समक्ष छ। वहाँको आज्ञाको पालन गर्नुस् अन्यथा तपाई नै बताउनुस् कि गीतामा तपाईको के स्थान छ? हो यति अवश्य छ कि '**अध्येष्यते च य इमं श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः**।' जसले अध्ययन गर्दछ, सुन्दछ, त्यो ज्ञान तथा यज्ञलाई जान्दछ, शुभलोकलाई पाउँछ। अतः अध्ययन अवश्य गर्नुस्।

प्राण-अपानको चिन्तनमा 'कृष्ण' नामको क्रम पकडमा आउदैनन्। धेरै मानिसरू मात्र भावुकतावश केवल 'राधे-राधे' भन्न लागेका छन्। आजभोली अधिकारीहरूद्वारा काम न भएमा उसको सम्बन्धिहरूबाट, प्रेमी वा पत्नीसँग 'सोर्स' लगाएर काम गराउने परम्परा छ। मानिसहरू सोच्दछन् कि कदाचित् भगवान्को घरमा पनि यस्तै चल्छ होला अतः उनीहरूले 'कृष्ण' भन्नु बन्द गरेर राधे-राधे भन्न आरम्भ गरे। उनीहरू भन्दछन्- राधे-राधे! श्याम मिला दे। राधा एक पटक विछोड भएपछि आफै श्यामसंग भेट्न सकिनन् उनी तपाईलाई कसरी मिलाउन सक्छिन। अन्य कसैको भनाई नमानेर त्यो श्रीकृष्णको आदेशलाई तपाईले अक्षरशः मानी ओम्को जप गर्नुस्। हो, यहाँसम्म उचित छ कि राधा हाम्रो आदर्श हुन्, त्यतिकै लगनबाट हामीलाई पनि लाग्नु पर्छ। यदि पाउनु छ भने राधा जस्ती विरहिनी बन्नुपर्छ।

अगाडि पनि अर्जुनले 'कृष्ण' भने। 'कृष्ण' उनको प्रचलित नाम थियो। यस्तै अनेकौं नाम थिए, जस्तै 'गोपाल', तर धेरै साधक गुरु-गुरु वा गुरुको प्रचलित नाम भावुकतावश जप्न चाहन्छन्; तर प्राप्तिपश्चात् प्रत्येक महापुरुषको त्यही नाम हो, जुन अव्यक्तमा त्यो स्थित छ। धेरै शिष्यले प्रश्न गर्दछन्-

"गुरुदेव! जब ध्यान तपाईको गर्दछु तब पुरानो नाम 'ओम्' इत्यादि किन जप्ने, 'गुरु-गुरु' अथवा कृष्ण-कृष्ण किन न भनौं।" तर यहाँ योगेश्वरले स्पष्ट गर्नुभयो कि, अव्यक्त स्वरूपमा विलयका साथै महापुरुषको पनि त्यही नाम छ, जसमा त्यो स्थित छ। 'कृष्ण' सम्बोधन थियो, जप्ने नाम होइन।

योगेश्वर श्रीकृष्णसँग अर्जुनले आफ्नो अपराधको लागि क्षमायाचना गरे, उहाँलाई स्वाभविक रूपमा आउनको लागि प्रार्थना गरे। श्रीकृष्णले मान्नु भयो, सहज हुनुभयो अर्थात् उसलाई क्षमा पनि गरिदिनुभयो। उसले निवेदन गरे-

अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा
भयेन च प्रव्यथितं मनो मे।
तदेव मे दर्शय देवरूपं
प्रसीद देवेश जगन्निवास।।४५।।

अहिलेसम्म अर्जुनको समक्ष योगेश्वर विश्वरूपमा हुनुहुन्छ। अतः ऊ भन्दछ कि पहिले नदेखेको तपाईको यस आश्चर्यमय रूपलाई देखेर हर्षित भइरहेको छु तथा मेरो मन भयले अतिव्याकुल पनि भइरहेको छ। पहिले त सखा सम्झन्थें, धनुर्विद्यामा कदाचित् आफूलाई केही अगाडी नै पाउँदथे। तर अब प्रभाव देखेर डर भइरहेको छ। पछिल्लो अध्यायमा प्रभाव सुनेर उसले आफूलाई ज्ञानी मान्दथे। ज्ञानीलाई कति पनि भय हुँदैन? वस्तुतः प्रत्यक्ष दर्शनको प्रभाव नै विलक्षण हुन्छ। सबै कुरा सुनेर र मानेर पछि हिडेर सबैथोक जान्न बाँकी नै रहन्छ। ऊ भन्दछ- पहले नहेरेको तपाईको यस्तो रूप देखेर म हर्षित भइरहेको छु। मेरो मन भयले व्याकुल पनि भइरहेको छ। अतः हे देव! तपाई प्रसन्न हुनुस्। हे देवेश! हे जगन्निवास! तपाई आफ्नो त्यहीं रूपलाई देखाउनुस्। कस्तो रूप?-

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्त-
मिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव।
तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन
सहस्त्रबाहो भव विश्वमूर्ते।।४६।।

म तपाईलाई त्यस्तै अर्थात् पहिले जस्तै टाउकामा मुकुट धारण गरेको, हातमा गदा र चक्र लिएको हेर्न चाहन्छु। यसैले हे विश्वरूप! हे सहस्त्रबाहु! तपाई आफ्नो त्यही चतुर्भुज स्वरूपमा आउनुस्। कस्तो रूप हेर्न चाहे? चतुर्भुज रूप। अब देख्नुछ कि चतुर्भुज रूप के हो?

श्रीभगवानुवाच

मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं
रूपं परं दर्शितमात्मयोगात्।
तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं
यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम्।।४७।।

यसप्रकार अर्जुनको प्रार्थना सुनेर श्रीकृष्णले भन्नुभयो– अर्जुन! मैले अनुग्रहपूर्वक आफ्नो योगशक्तिको प्रभावले आफ्नो परम तेजोमय, सबैको आदि र सीमारहित विश्वरूप तिमीलाई देखाएँ जसलाई तिमीबाहेक अरू कसैले पहिले देखेनन्।

न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानै-
र्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः।
एवंरूपः शक्य अहं नृलोके
द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर।।४८।।

अर्जुन! यस मानव–लोकमा यसप्रकार विश्वरूपवाला म न वेदले, न यज्ञले, न अध्ययनले, न दानले, न क्रियाले, न उग्र तपले र न तिमीबाहेक अरुद्वारा देखिन संभव छु, अर्थात् तिमीबाहेक यो रूप अरू कसैले हेर्न वा देख्न सक्दैनन्। तब त गीता तपाईको लागि बेकार छ। भगवद्दर्शनका योग्यताहरू अर्जुनसम्म सीमित रह्यो, जबकि पछाडि भनिसकनु भएको छ कि अर्जुन! राग, भय र क्रोधबाटरहित अनन्य मनले मेरो शरण भएका धेरै मानिस ज्ञानरूपी तपबाट पवित्र भएर साक्षात् मेरो स्वरूपलाई प्राप्त भइसकेका छन्। यहाँ भन्नुहुन्छ– तिमीबाहेक न कसैले देख्न सकेका न भविष्यमा देख्न सकिनेछ। अतः अर्जुन को हुन्? के कुनै पिण्डधारी हुन्, कुनै शरीरधारी हुन्? होइन, वस्तुतः अनुराग नै अर्जुन हो। अनुरागविहीन पुरुषले न कहिले देख्न

सकेका छन् र न भविष्यमा देख्नसक्लान्। सबैतिरबाट चित्त समेटेर एकमात्र इष्टको अनुरूप राग नै अनुराग हो। अनुरागीका लागि नै प्राप्तिको विधान छ।

मा ते व्यथा मा च विमूढभावो
दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ्ममेदम्।
व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं
तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य।।४९।।

यसप्रकार मेरो यस विकराल रूपलाई देखेर तिमीलाई व्याकुलता नहोस् र मूढभाव पनि न होस् कि आँत्तिएर अलग होऊ। अब तिमी भयरहित र प्रीतियुक्त मनले मेरो त्यही रूपलाई अर्थात चतुर्भुज रूपलाई फेरि हेर।

सञ्जय उवाच

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा
स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः।
आश्वासयामास च भीतमेनं
भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा।।५०।।

सञ्जयले भने– सर्वत्र वास गर्ने देव ती वासुदेवले अर्जुनलाई यसप्रकार भनेर फेरि त्यस्तै आफ्नो रूप देखाउनुभयो। फेरि महात्मा श्रीकृष्णले 'सौम्यवपुः' अर्थात् प्रसन्न भएर भयभीत अर्जुनलाई धैर्य दिनुभयो। अर्जुनले भने–

अर्जुन उवाच

दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन।
इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः।।५१।।

जनार्दन! तपाईको यस अत्यन्त शान्त मानिसरूपलाई देखेर अब म प्रसन्नचित्त भएँ आफ्नो स्वभावलाई प्राप्त गरेको छु। अर्जुनले भनेका थिए कि, भगवन्! अब तपाई त्यही चतुर्भुज स्वरूपको दर्शन गराउनुस्। योगेश्वरले गराउनु पनि भयो; तर अर्जुनले जब देखे तब के पाए? '**मानुषं रूपं**'– मानिसको रूपलाई देखे। वस्तुतः प्राप्तिको पश्चात् महापुरुष नै चतुर्भुज र अनन्तभुज कहलाउनु हुन्छ। दुई भुजावाला महापुरुष त अनुरागीको समक्ष

बस्नुभएकै छ; तर अन्यत्र कतैबाट कसैले स्मरण गर्छ भने त्यही महापुरुष त्यस स्मरणकर्त्ताबाट जागृत (रथी) भएर त्यसको पनि मार्ग-दर्शन गर्नुहुन्छ। भुजा कार्यको प्रतीक हो। वहाँ भित्र पनि कार्य गर्दछ, बाहिर पनि, यो नै चतुर्भुज स्वरूप हो। उनको हातमा शंख, चक्र, गदा र पद्म क्रमशः वास्तविक लक्ष्यघोष, साधन-चक्रको प्रवर्तन, इन्द्रियहरूको दमन र निर्मल-निर्लेप कार्यक्षमताको प्रतीक मात्र हो। यही कारण छ कि चतुर्भुज रूपमा उनलाई देखेर पनि अर्जुनले उनलाई मानिसरूपमै पाए। चतुर्भुज महापुरुषको शरीर र स्वरूपबाट कार्य गर्ने विधि-विशेषको नाम हो, न कि चार हातवाला कुनै श्रीकृष्ण हुनुहुन्थ्यो।

श्रीभगवानुवाच

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम।
देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः।।५२।।

महात्मा श्रीकृष्णले भन्नुभयो- अर्जुन! मेरो यस्तो रूप देख्न अतिदुर्लभ छ, जस्तो कि तिमिले देखेका छौ, किनकि देवता पनि सधैं यस रूपको दर्शनको इच्छा राख्दछन्। वस्तुतः सबै मानिस सन्तलाई चिन्न सक्दैनन्। 'पूज्य सत्संगी महाराज' अन्तःप्रेरणा भएको पूर्ण महापुरुष हुनुहुन्थ्यो; तर मानिसहरू वहाँलाई वौलाहा संझन्दै रहे। कुनै-कुनै पुण्यात्मालाई आकाशवाणी भयो कि वहाँ सद्गुरु हुनुहुन्छ। मात्र उनीहरूले उनलाई हृदयले समात्ने उनको स्वरूपलाई पाए र आफ्नो गतिलाई पाए। यही श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ कि जसको हृदयमा दैवी सम्पद् जागृत छ, ती देवता पनि सधैं यस रूपको दर्शनको आकांक्षा राख्दछन्। अनि के यज्ञ, दान अथवा वेदाध्ययनबाट तपाईलाई हेर्न सकिन्छ? त्यो महात्मा भन्नुहुन्छ-

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया।
शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा।।५३।।

न वेदले, न तपले, न दानले र न यज्ञले म यसप्रकार देखिनमा सुलभ छु, जसरी तिमीले देख्यौं। तब के तपाईलाई देख्नका लागि कुनै उपाय छैन? त्यो महात्मा भन्नुहुन्छ, एउटा उपाय छ-

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप।।५४।।

हे श्रेष्ठ तपीवाला अर्जुन! अनन्य भक्तिद्वारा अर्थात् मबाहेक अरू कुनै देवताको स्मरण नगर्दै, अनन्य श्रद्धाले म यसप्रकार प्रत्यक्ष देखिनको लागि, तत्वबाट साक्षात् जान्नको लागि तथा प्रवेश गर्नको लागि पनि सुलभ छु अर्थात् त्यसको प्राप्तिको एकमात्र सुगम माध्यम अनन्य भक्ति हो। अन्त्यमा ज्ञान पनि अनन्य भक्तिमा परिण हुन्छ, जस्तो कि पछिल्लो अध्याय सातमा द्रष्टव्य छ। पछाडि वहाँले भन्नुभयो कि तिमीबाहेक न अरू कसैले देखेको छ न भविष्यमा देख्नेछ, जबकि यहाँ भन्नुहुन्छ कि अनन्य भक्तिले न केवल मलाई देख्न सक्छ, अपितु साक्षात् जान्नु र ममा प्रवेश पनि पाउन सक्छ, अर्थात् अर्जुन अनन्य भक्तको नाम हो, एउटा अवस्थाको नाम हो। अनुराग नै अर्जुन हो। अन्त्यमा योगेश्वर श्रीकृष्ण भन्नुहुन्छ–

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः।
निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव।।५५।।

हे अर्जुन! जो पुरुष मद्वारा निर्दिष्ट कर्म अर्थात् नियत कर्म यज्ञार्थ कर्म गर्दछ, '**मत्परमः**' मेरो परायण भएर गर्दछ, जो मेरो अनन्य भक्त छ, '**सङ्गवर्जितः**'– तर सँग–दोषमा रहेर त्यो कर्म हुनसक्दैन। अतः संग–दोषबाट रहित भएर सम्पूर्ण भूतप्राणीहरूमा वैर–भावले रहित छ, त्यो मलाई प्राप्त हुन्छ। तब के अर्जुनले युद्ध गरे? प्रण गरेर के उनले जयद्रथादिलाई मारे? '**निर्वैरः सर्वभूतेषु**'– यदि उसले मार्छ भने भगवान्लाई देख्न पाउँदैन, जबकि अर्जुनले देखेका छन्। यसबाट सिद्ध हुन्छ कि गीतामा एउटा पनि यस्ता श्लोक छैन, जो बाहिरी मार–काटको समर्थन गरोस्। जो निर्दिष्ट कर्म यज्ञको प्रक्रियाको आचरण गर्नेछ, जो अनन्य भावले उनीबाहेक कसैको स्मरणसम्म गर्दैन, जो संग–दोषबाट अलग रहन्छ भने युद्ध कस्तो? जब तपाईसँग कोही छैन भने तपाई कोसँग युद्ध गर्नुहुन्छ? सम्पूर्ण भूतप्राणीहरूमा जो बैर–भावबाट रहित छ, मनले पनि कसैलाई सताउने कल्पना पनि गर्दैन, त्यही मलाई प्राप्त हुन्छ, अनि के अर्जुनले युद्ध गरे? कहिले होइन।

वस्तुतः सँग–दोषबाट अलग रहेर जब तपाई अनन्य चिन्तनमा लाग्नु हुन्छ, निर्धारित यज्ञको क्रियामा प्रवृत्त हुनुहुन्छ, त्यस समय परिपंथी राग–द्वेष, काम–क्रोध इत्यादि दुर्जय शत्रु बाधाको रूपमा प्रत्यक्ष नै छैन्। उनको पार पाउनु नै युद्ध हो।

निष्कर्ष–

यस अध्यायको आरम्भमा अर्जुनले भने– भगवन्! तपाईको विभूतिहरूलाई मैले विस्तारपूर्वक सुने, जसबाट मेरो मोह नष्टभयो, अज्ञानको शमनभयो; तर जस्तो तपाईले बताउनुभयो कि म सर्वत्र छु, त्यसलाई म प्रत्यक्ष देख्न चाहन्छु। यदि मद्वारा देख्न सम्भव छ भने कृपया त्यही स्वरूप देखाउनुस्। अर्जुन प्रिय सखा थिए, अनन्य सेवा थिए, अतएव योगेश्वर श्रीकृष्णले केही प्रतिवाद नगरेर तुरुन्तै देखाउन प्रारम्भ गर्नुभयो कि अब मभित्र खडा भएका सप्तर्षि र त्यसभन्दा पनि पूर्व हुनेवाला ऋषिहरूलाई हेर, ब्रह्मा र विष्णुलाई हेर। सर्वत्र फैलिएको मेरो तेजलाई हेर। मेरो शरीरमा एक स्थानमा खडा भएका चराचर जगत्लाई हेर; तर अर्जुन आँखा मल्दै रहे। यसैप्रकार योगेश्वर श्रीकृष्ण दुई–तीन श्लोकसम्म अनवरत देखाउनुभयो, तर अर्जुनले केही देख्न पाएन। सबै विभूतिहरू योगेश्वरमा त्यस समय पनि थिए, तर अर्जुनलाई वहाँ सामान्य मानिस जस्तै देखिइरहेका थिए। तब यसप्रकार देखाउँदा–देखाउँदै योगेश्वर श्रीकृष्ण एक्कासी रोकिनु हुन्छ र भन्नुहुन्छ– अर्जुन! यी आँखाहरूद्वारा तिमीले मलाई देख्न सक्दैनौं, आफ्नो बुद्धिले तिमी मलाई चिन्न सक्दैनौं। अब म तिमीलाई त्यो दृष्टि दिन्छु, जसले तिमी मलाई देख्न सक्नेछौ। भगवान् त सामुन्नेमा नै उभिनु भएको थियो। अर्जुनले देखे, वास्तवमा देखे। देखेपछि क्षुद्र त्रुटिहरूको लागि क्षमायाचना गर्न लागे, जो वास्तवमा त्रुटि थिएन। उदाहरणको लागि– भगवन्! कुनैबेला मैले तपाईलाई कृष्ण, यादव र कुनैबेला सखा भनेको थिएँ, यसको लागि तपाई मलाई क्षमा गर्नुस्। श्रीकृष्णले क्षमा पनि गर्नुभयो, किनकि अर्जुनको प्रार्थना स्वीकार गरेर वहाँ सौम्य स्वरूपमा आउनु भयो, धैर्य धारण गराउनुभयो।

वस्तुतः कृष्ण भन्नु अपराध थिएन। वहाँ श्याम वर्णको ने हुनुहुन्थ्यो, गोरो कसरी भनिन्थे। यदुवंशमा जन्म भएकै थियो। श्रीकृष्ण स्वयं आफूलाई सखा मान्नु हुन्थ्यो। वास्तवमा प्रत्येक साधक 'महापुरुषलाई' पहिले यस्ते संझन्छ। कोही वहाँलाई रूप र आकारद्वारा संबोधित गर्दछ, कोही वहाँलाई वृत्तिबाट संबोधन गर्दछ र कोही वहाँलाई आफ्नै समकक्ष मान्दछ। वहाँको यथार्थ स्वरूपलाई बुझ्न सक्दैन। वहाँको अचिन्त्य स्वरूपलाई अर्जुनले बुझे र थाहा पाए कि वहाँ न श्याम-वर्ण न गोरे हुनुहुन्छ। न कुनै कुलका, न कसैका मित्र नै, वहाँको समान कोही छँदैछैन, अनि सखा कस्तो? बराबरी कसरी, यो त अचिन्त्य स्वरूप हो। जसलाई वहाँ स्वयं देखाउनु हुन्छ, त्यही मानिस वहाँलाई देख्न पाउँछ। अतः अर्जुनले आफ्नो प्रारम्भिक भूलको लागि क्षामायाचना गरे।

प्रश्न उठ्छ कि जब कृष्ण भन्नु अपराध हो, तब वहाँको नाम जप्ने कसरी? जसलाई योगेश्वर श्रीकृष्णले जप्नको लागि स्वयं जोड (बल) दिनुभयो, जप्ने जुनविधि बताउनुभयो, त्यही विधिबाट तपाई चिन्तन-स्मरण गर्नुस्। त्यो हो- '**ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन्।**'- 'ओम्' अक्षय ब्रह्माको पर्याय हो। '**ओ अहम् स ओम्**'- जो व्याप्त छ, त्यो सत्ता ममा लुकेको छ- यही हो ॐको आशय। तपाई यसको जप गर्नुस् र ध्यान मेरो गर्नुस्। रूप आफ्नो, नाम ॐ बताउनुभयो।

अर्जुनले प्रार्थना गरे कि चतुर्भुज रूपमा दर्शन दिनुस्। श्रीकृष्णले त्यही सौम्य स्वरूप धारण गर्नुभयो। अर्जुनले भने- भगवन् ! तपाईको यस सौम्य मानव स्वरूपलाई देखेर अब म प्रकृतिस्थ भएँ। माँगेको थियो चतुर्भुजरूप, देखाउनुभयो 'मानुषं रूपं'। वास्तवमा शाश्वतमा प्रवेशवाला योगी शरीरले यहाँ बसेको छ, बाहिर दुबैहातले कार्य गर्दछ र साथै अन्तरात्माबाट जागृत भएर जहाँबाट पनि जो भाविक स्मरण गर्दछन्, एकसाथ सर्वत्र उसको हृदयबाट जागृत भएर प्रेरकको रूपमा कार्य गर्दछ। हात उनको कार्यको प्रतीक हो- यही नै चतुर्भुज हो।

श्रीकृष्णले भन्नुभयो– अर्जुन! तिमीबाहेक मेरो यस रूपलाई न कसैले देखेका छन् र न भविष्यमा कोही देख्नेछन्। तब गीता हाम्रोलागि व्यर्थ छ। तर होइन, योगेश्वर भन्नुहुन्छ– एउटा उपाय छ। जो मेरो अनन्य भक्त छ, मबाहेक जो अरू कसैको स्मरण न गरेर निरन्तर मेरो ने चिन्तन गर्नेवाला छ, त्यसको अनन्य भक्तिद्वारा म प्रत्यक्ष देख्नलाई (जस्तो तिमीले देखेका छौ), तत्वले जान्न र प्रवेश गर्नेलाई पनि सुलभ छु। अर्थात् अर्जुन अनन्य भक्त थिए। भक्तिको परिमार्जित रूप हो अनुराग, इष्टको अनुरूप लगाव। '**मिलहिं न रघुपति बिनु अनुरागा।**'– अनुरागविहीन पुरुषले न कहिले पाएकोछ, न कहिले पाउनेछ। अनुराग छैन भने कोही लाखौ योग गरोस्, तप गारोस्, दान गरोस् 'त्यो' प्राप्त हुँदैन। अतः इष्टको अनुरूप राग अथवा अनन्य भक्ति नितान्त आवश्यक छ।

अन्त्यमा श्रीकृष्णले भन्नुभयो – अर्जुन! मद्वारा निर्दिष्ट कर्मलाई गर, मेरो अनन्य भक्त भएर गर, मेरो शरण परेर गर; तर सँग–दोषबाट अलग भएर। संग–दोषमा यो कर्म हुनै सक्दैन। अतः सँग–दोष यस कर्मको सम्पादित हुनुमा बाधक छ। जो बैर–भावले रहित छ, त्यसैले मलाई प्राप्त गर्दछ। जब सँग–दोष छैन, जहाँ हामीलाई छोडेर अर्को कोही छँदैछैन, वैरत्वको मानसिक सँकल्प पनि छैन, अनि युद्ध कस्तो? बाहिर संसारमा लडार्य–झगडा भइरहन्छन्; तर विजय जित्नेलाई पनि मिल्दैन। दुर्जय संसाररूपी शत्रुलाई असँगरूपी शस्त्रले काटेर परममा प्रवेश पाउनु नै वास्तविक विजय हो, जसका पछि हार छैन।

यस अध्यायमा पहिले त योगेश्वर श्रीकृष्णले अर्जुनलाई दृष्टि प्रदान गर्नुभयो, फेरि आफ्नो विश्वरूपको दर्शन गराउनुभयो। अतः–

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसम्वादे 'विश्वरूपदर्शनयोगो' नामैकादशोऽध्यायः।।११।।

यसप्रकार श्रीमद्‌भगवद्‌गीतारूपी उपनिषद् एवं ब्रह्मविद्या तथा योगशास्त्र विषयक श्रीकृष्ण र अर्जुनको सम्वादमा 'विश्वरूप-दर्शनयोग' नामक एघारौं अध्याय पूर्ण हुन्छ।

इति श्रीमत्परमहंस परमानन्दस्य शिष्य स्वामीअड़गड़ानन्दकृते श्रीमद्भगवद्गीतायाः 'यथार्थगीता' भाष्ये 'विश्वरूपदर्शनयोगो' नामैकादशोऽध्यायः।।११।।

यसप्रकार श्रीमत् परमहंस परमानन्दज्यूका शिष्य स्वामी अड़गड़ानन्दकृत 'श्रीमद्‌भगवद्‌गीता'को भाष्य 'यथार्थ गीता'मा 'विश्वरूप-दर्शनयोग' नामक एघारौं अध्याय समाप्त हुन्छ।

।।हरिः ॐ तत्सत्।।